

Upravljanje otpadom u Bosni i Hercegovini kroz objektiv rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja siromaštva

Claudia Strambo, Lisa Segnestam, Belma Jahović

Najvažnije poruke

- Iako je u protekloj deceniji povećana pokrivenost uslugama prikupljanja otpada, neka područja još uvijek nemaju ove usluge, dok u drugima usluge nisu adekvatne, što je naročito izraženo u ruralnim sredinama. Romska domaćinstva češće od ostalih nemaju pristup ovim uslugama.
- Na prakse odlaganja otpada mogu utjecati rodna pripadnost i starosna dob. Dakle, važno je prepoznati i osporavati društvene norme koje određuju ponašanje ljudi u odnosu na smanjenje nastanka otpada i reciklažu.
- Uslijed nedostatka alternativnih mogućnosti zapošljavanja, mnoge romske zajednice se u osiguranju sredstava za život oslanjaju na neformalne djelatnosti. Naročito je rasprostranjeno skupljanje i prodaja komponenti iz otpada. Prilikom daljnjeg razvoja sistema upravljanja otpadom u BiH, neformalnim „sakupljači otpada“ treba dati stabilnu ulogu u ovom sistemu.
- Upravljanje otpadom je sektor u kojem pretežno rade muškarci. Uvođenje rodno zasnovanih kvota i ciljani programi edukacije, mogli bi doprinijeti postizanju raznolikosti zaposlenih u sektoru upravljanja otpadom.

Uvod

Rodna neravnopravnost i društvena nejednakost, u smislu pristupa sredstvima, odlučivanju i učešću, kao i informacijama i njihove kontrole, što su sve dimenzije siromaštva¹, duboko su isprepleteni sa promjenama u oblasti okoliša/životne sredine (SEI 2019). Društveno-ekonomski i politički faktori, kao što su obrazovanje, prihodi, politički utjecaj, pristup pravnim sredstvima, pristup zdravstvenoj zaštiti i adekvatnom smještaju, utječu na izloženost i osjetljivost ljudi na probleme u okolišu, što je naročito izraženo kod grupa u nepovoljnom društvenom² položaju (Evropska agencija za okoliš

2018; SZO 2019). Istovremeno, ni rješenja za promjene u okolišu nisu društveno neutralna, naime mogu na različite načine biti korisna ili štetna za određene grupe društva (Mackie i Haščić, 2018). Pored toga, smanjenje siromaštva i jačanje društvene jednakosti i rodne ravnopravnosti može doprinijeti boljim rezultatima u oblasti okoliša (UNDP, 2010; UNEP, 2017). Zato je integracija rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja

¹ U ovom sažetku akcenat je na višedimenzionalnoj definiciji siromaštva koja nadilazi samo prihodovno siromaštvo i obuhvata nedostatak resursa, ovlasti, mogućnosti i izbora, kao i ljudsku sigurnost (Sida 2017).

² Nepovoljan društveni položaj odnosi se na "društveno-ekonomske aspekte kao što su primanja, zaposlenost, obrazovanje i društveno-ekonomski status; na društveno-kulturne aspekte kao što su rodna, etnička pripadnost, vjeroispovijest, kultura, migrantski status i društveni kapital; na društveno-geografske aspekte kao što je stanovanje u zapostavljenim i siromašnim sredinama i na starosnu dob. Grupe u nepovoljnom društvenom položaju mogu istovremeno biti suočene sa problemima u više spomenutih segmenata života." (SZO, Regionalni ured za Evropu 2013, str. 2).

siromaštva (GESEP) u politiku zaštite okoliša i njena integracija u druge politike od suštinske važnosti.

U ovom sažetku razmatranja opisane su najvažnije veze između upravljanja otpadom, rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti i siromaštva u Bosni i Hercegovini (BiH).^{3,4} Ponuđen je kratak pregled informacija prikupljenih pregledom sekundarne literature i javno dostupnih baza podataka o okolišu, zdravlju, prirodnim resursima, rodnoj ravnopravnosti i siromaštvu, s posebnim akcentom na područje Evrope i BiH. Opširniji uvod u temu međusobne povezanosti pitanja rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti, siromaštva i pitanja okoliša u BiH možete naći u izvještaju o politici SEI-a "Jačanje politike okoliša u BiH kroz integraciju perspektive rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja siromaštva" (Strambo i dr., objavljivanje u toku).

U sažetku razmatranja je najprije ponuđen kratak opis stanja upravljanja otpadom u BiH. Zatim slijedi objašnjenje kako i zašto rodna neravnopravnost, društvena nejednakost i siromaštva doprinose problemima u upravljanju otpadom u BiH i obratno. I na kraju, u posljednjem poglavlju se ispituju mjere na nivou politike koje mogu pomoći u istovremenom rješavanju izazova rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti, siromaštva i izazova upravljanja otpadom.

Važno je razumjeti da identitet muškaraca, žena i osoba sa invaliditetom, siromašnih i starijih osoba, djece, ili Roma nije jednodimenzionalan. Njihovi identiteti su višedimenzionalni i međusobno se prepliću. Na primjer, žena može biti starija ili mlađa, siromašna ili bogata, pripadnica romske ili neke druge nacionalnosti. Zbog toga je, radi izbjegavanja generalizacije, nužno uvažavati ovu višestrukost i prepletenost identiteta. Nažalost, raspoložive informacije o interakciji perspektiva GESEP-a i okolišnih izazova u BiH nisu dovoljne za tako iscrpnu procjenu. Iz tog razloga su u analizi koja slijedi u nastavku korištene određene generalizacije, koje bi se mogle konkretizirati u dodatnim studijama.

Izazovi u upravljanju otpadom u BiH

Otpad je jedan od najvećih izazova u oblasti zaštite okoliša u BiH. Među najvažnijim problemima u ovom sektoru su visoki operativni troškovi, nedovoljna finansijska sredstva za investicije, nedovoljna pokrivenost

³ U sažetku razmatranja su korištene informacije iz sekundarnih izvora, uglavnom sive literature (npr. materijali koje su objavile poznate organizacije, kao što su organizacije iz sistema Ujedinjenih nacija, vanjski recenzirani stručni časopisi). Analiza je otežana značajnim ograničenjima, kao što su nedostatak novijih podataka o stanju okoliša i utjecaja okoliša na zdravlje u BiH, te rascjepkanost relevantnih informacija u više različitih izvora. Iz ovog razloga se ne može smatrati da je tema iscrpno obrađena. Svrha članka je zapravo da ukaže na neke od važnijih načina povezanosti izazova upravljanja otpadom i rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti i siromaštva u kontekstu BiH. Dostupne informacije nisu dovoljne za diferenciranu analizu na nivou entiteta/Brčko distrikta (BD).

⁴ BiH je složena i decentralizirana država sa dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH), sa 10 kantona, i Republike Srpske (RS). Ustavom BiH iz koji je donesen 1995. godine uspostavljen je i Brčko distrikt (BD), koji je u nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine, dok je njegova teritorija zajedničko vlasništvo dva entiteta.

uslugama prikupljanja otpada, nizak nivo odvajanja otpada, odlaganje otpada na nesantitarne deponije, kao i nerazvijena svijest javnosti o upravljanju čvrstim otpadom (lonkova, 2019). Prikupljanje podataka, praćenje i izvještavanje u sektoru otpada je lošije organizirano nego u drugim sektorima, kao što su sektori vode i kvaliteta zraka. U BiH je odlaganje na deponije najrasprostranjeniji način zbrinjavanja otpada, pri čemu se tri četvrtine otpada odlaže na uređene deponije (Agencija za statistiku BiH, 2018). Količina komunalnog otpada po glavi stanovnika je u 2017. godini iznosila oko 350 kg/godišnje, što je ispod prosjeka Evropske unije (EU), koji iznosi 490 kg (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovina, 2019; Eurostat, 2020). Stopa proizvodnje otpada u urbanim sredinama je gotovo dvostruko veća nego u ruralnim područjima (lonkova, 2019).

Oko 77% stanovništva BiH ima pristup uslugama odvoza otpada (Agencija za statistiku BiH, 2018). U urbanim sredinama je pokrivenost ovim uslugama oko 90%, dok je u ruralnim područjima još uvijek 40% (lonkova, 2019). Neka domaćinstva u ruralnim sredinama koja nemaju pristup ovim uslugama sama organizuju prikupljanje i prevoz otpada, koji odlažu na nelegalna odlagališta (Evropska agencija za okoliš, 2018a). U BiH je prisutno oko 850 nelegalnih odlagališta otpada, na koja se odlaže oko 23% ukupne količine otpada u BiH (Agencija za statistiku BiH, 2018). Međutim, nema podataka o utjecaju nelegalnih ili nekontrolisanih odlagališta na ljudsko zdravlje i okolinu (UNECE, 2018). Samo je približno trećina stanovništva u BiH priključena na kanalizacioni sistem (UNECE, 2018).

Stopa povrata komponenti iz otpada⁵ u BiH je oko 7% (Agencija za statistiku BiH, 2018). Reciklaža otpada je otežana faktorima kao što su visoki troškovi prevoza, odsustvo prakse odvajanja na mjestu nastanka⁶, nepostojanje sistema prikupljanja i adekvatnog reciklažnog tržišta u cijeloj državi, nepostojanje programa subvencioniranja i poticaja, te nerazvijena svijest javnosti (UNEP, 2013). Organski otpad se ne odvaja, budući da nema potražnje za kompostom (lonkova, 2019). Sistem operatera za ambalažni otpad uveden je u Federaciji Bosne i Hercegovine 2011. godine, a u Republici Srpskoj 2018. godine s ciljem poticanja odvojenog prikupljanja, ponovnog korištenja i reciklaže otpada.

U sistemu zbrinjavanja medicinskog otpada su prisutni značajni nedostaci, kao što su nepostojanje sistema za registraciju proizvedenog medicinskog otpada i nepostojanje infrastrukture za tretman ovog otpada, uključujući opasni biootpad (Kühling, 2015; Zavod za javno zdravstvo FBiH, 2019). Posljedica ovoga je odlaganje netretiranog medicinskog otpada na često neuređena odlagališta što predstavlja opasnost za javno zdravlje (Zavod za javno zdravstvo FBiH, 2019). Uz to, istraživanja koje je proveo Zavod za javno zdravstvo

⁵ Stopa reciklaže se odnosi na procenat recikliranog otpada u okviru ukupnog toka otpada, dok je stopa povrata materijala procenat recikliranog otpada iz reciklabilnih materijala u toku otpada.

⁶ Odvajanje na mjestu nastanka je odvajanje različitih vrsta čvrstog otpada na lokacijama na kojima je nastao (domaćinstvo ili poslovni subjekat).

Radnici u reciklažnom dvorištu. Autor fotografije: Halfpoint Images/GettyImages

Federacije Bosne i Hercegovine ukazuju da je svega 42% zdravstvenih institucija u FBiH izradilo Plan upravljanja medicinskim otpadom u skladu sa Pravilnikom o upravljanju medicinskim otpadom u FBiH (Zavod za javno zdravstvo FBiH, 2018).

Interakcije između rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti, siromaštva i izazova u sektoru otpada u BiH

Iako je u protekloj deceniji u BiH zabilježen porast pokrivenosti uslugama, sistem još uvijek nije u potpunosti zaokružen i u nekim područjima ove usluge još uvijek nisu raspoložive u dovoljnoj mjeri (Robayo-Abril i Millán, 2019). Stanovnici ruralnih sredina, na primjer, često nemaju pristup uslugama prikupljanja otpada (Evropska agencija za okoliš, 2018a). Aspekti društvene jednakosti koje smo obuhvatili ovim razmatranjem odnose se prvenstveno na siromaštvo i na romsku populaciju. Rodna pripadnost i starosna dob su, također, relevantni faktori u pogledu nastanka otpada i reciklaže.

Siromaštvo se može smatrati važnim faktorom u upravljanju otpadom u BiH, budući da može ograničiti mogućnost domaćinstava da plaćaju naknadu za upravljanje otpadom koja iznosi oko 0,5% prihoda namijenjenog za potrošnju, dok međunarodne prakse ukazuju da je uobičajeni procenat 1-1,5% (Ionkova, 2019). Naplata naknade u prosjeku iznosi oko 80-90%, uprkos činjenici da 18% stanovništva živi ispod granice siromaštva (Doychinov i dr., 2018). Istovremeno, niski troškovi zbrinjavanja također onemogućavaju provođenje načela hijerarhije⁷ (Evropska agencija za okoliš, 2018a).

Nedavno provedeno istraživanje o pristupu romskih domaćinstava najvažnijim uslugama pokazalo je da je od 2011. u BiH ostvaren napredak u povećanju ukupnog pristupa ovim uslugama (Robayo-Abril i Millán, 2019). Međutim, iako se kod romskih domaćinstava u kojima je hranilac domaćinstva zaposlen stopa prikupljanja povećala, još uvijek su prisutne slične nejednakosti u pristupu u poređenju sa domaćinstvima

⁷ Prema ovom načelu iz Direktive o otpadu EU, mogućnosti zbrinjavanja otpada se rangiraju na osnovu toga šta je najbolje za okoliš, pri čemu se prioritet daje rješenjima koja doprinose sprečavanju nastanka otpada, a zatim slijede rješenja usmjerena na pripremu otpada za ponovno korištenje, zatim reciklaža, izdvajanje korisnih komponenti iz otpada, i tek na kraju sve vrste odlaganja, kao na primjer, odlaganje na deponije (Evropski parlament, 2008).

ostalog stanovništva. Za mnoge romske zajednice, loši kanalizacioni sistemi, blizina deponija i zaprljan prostor u kojem se igraju djeca, predstavljaju važan izvor zdravstvenih problema, naročito kad su djeca u pitanju (Nikoloski i Marnie, 2018).

Zbog nedostatka mogućnosti privređivanja, Romi su često primorani da sredstva za život osiguraju radeći u neformalnom sektoru, s posebnim naglaskom na sakupljanje i prodaju komponenti iz smeća (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, 2017). Istraživanje o zajednici Roma u Zavidovićima pokazuje da je oko 50% članova ove zajednice aktivno uključeno i zavisno od neformalnog sektora upravljanja čvrstim otpadom, a za neka domaćinstva je ovo glavni izvor prihoda (Vaccari i Perteghella, 2016). U studiji je, također, naglašena važnost Roma „sakupljača otpada“ u lancu vrijednosti reciklabilnog materijala, budući da je njihov doprinos posredničkom tržištu u Zeničko-dobojskom kantonu veći od 50% (Vaccari i Perteghella, 2016). U kontekstu pandemije virusa Covid-19, u BiH i drugim balkanskim državama su zaposleni u sektoru upravljanja otpadom i neformalni „sakupljači otpada“, od kojih su mnogi Romi, posebno izloženi riziku od kontaminacije putem otpadnih materijala (Bajrović, 2020; Mrkić, 2020).

Istraživanje društveno-ekonomskih prilika provedeno 2020. godine na lokaciji deponije u Brčkom pokazalo je da su žene i muškarci jednako zastupljeni među Romima koji sakupljaju komponente iz otpada (Silajdžić, 2020, objavljivanje u toku). Porijeklom su iz Brčkog, gdje trenutno žive u naselju Suljagića Sokak, imaju vodu, struju, pristup javnim školama i bolnici. Mjesečni prihod koji ostvaruju sakupljanjem komponenti iz otpada (200 KM)⁸, što je i njihov glavni izvor prihoda, iznosi oko polovine minimalne plate. U istraživanju se, također, spominje nedostatak alternativnih djelatnosti za ostvarivanje prihoda u slučaju zatvaranja deponije, kao i činjenica da bi „sakupljači otpada“ bili zainteresirani za obavljanje drugih poslova reciklaže i sličnih poslova (kao što je čišćenje javnih prostora), ukoliko bi primali fiksnu platu i imali uređene uslove rada (Silajdžić, 2020, objavljivanje u toku).

I na kraju, na prakse odlaganje otpada mogu utjecati rodna pripadnost i starosna dob. Pripadnici određenog spola, odnosno određene starosne grupe, često smatraju otpadom neke stvari koje bi drugi smatrali materijalom koji se može ponovo iskoristiti. Žene pokazuju veću spremnost od muškaraca da poduzmu korake na smanjenju otpada u domaćinstvu, te tako izbjegavaju kupovinu robe sa suvišnom ambalažom, piju vodu iz slavine s ciljem sprečavanja nastanka dodatnog otpada koji stvaraju flaše, te poklanjaju ili prodaju stvari radi ponovne upotrebe (TNS Political & Social, 2014). Istraživanje o stavovima u odnosu na ostatke hrane u BiH je pokazalo da žene češće imaju osjećaj grižnje savjesti prilikom bacanja hrane i pri kupovini hrane vode računa da ne kupuju hranu koja će završiti u otpadu (Đekić i dr., 2019). Međutim, situacija sa rodnim ulogama je obratna kada je riječ o plaćenom radu u ovom sektoru. U Evropi

⁸ Iznosi oko 100 eura.

Žena priprema spremnike za reciklažu. Autor fotografije: Anton Petrus/Gettyimages

je upravljanje otpadom i dalje struka u kojoj je zaposleno mnogo više muškaraca nego žena. (OECD, 2019)..

Razmatranja o politici

Upravljanje otpadom u BiH može se unaprijediti boljom pokrivenošću uslugama prikupljanja otpada, naročito u marginaliziranim sredinama, uz istovremeno rješavanje problema rodne neravnopravnosti, društvene nejednakosti i siromaštva. Na primjer, osiguranje pristupa uslugama sistema upravljanja čvrstim otpadom prepoznato je kao važan način unapređenja uslova života Roma (Nikoloski i Marnie, 2018). Druge mjere, kojima se mogu ublažiti utvrđeni negativni utjecaji, obuhvataju uklanjanje nelegalnih odlagališta i sanaciju područja na kojima se nalaze.

Uvođenje poticaja za reciklažu i provođenje edukacije i kampanja jačanja svijesti također bi bio važan korak u pravcu poboljšanja situacije. U pogledu kampanja jačanja svijesti važno je voditi računa o uvažavanju i istovremeno osporavanju tradicionalne i rodno zasnovane podjele uloga. Istraživanje je, zapravo, pokazalo da postoji opasnost da bi nove strategije za reciklažu mogle biti usmjerene isključivo na žene, te da bi time ostali akteri bili u potpunosti oslobođeni odgovornosti u ovom pogledu (Sarmiento dos Muchangos i Vaughter, 2019). Osporavanje stereotipa je od suštinske važnosti, budući da reforma sektora otpada ne nalaže samo tehnološke i strukturalne promjene, nego i promjenu rodni normi (UNEP-IETC i GRID-Arendal, 2019).

U pogledu reciklaže, također je neophodno voditi računa o različitim potrebama i mogućnostima pojedinaca i grupa stanovništva. Dizajn kanti za smeće, spremnika za papir i flaše može biti prepreka za invalidne i starije osobe (Jensen i Nielsen, 2001). U Nikoziji na Kipru su, na primjer, napravljene manje kante za otpad sa dva točkica za turističke objekte kako bi se olakšao prevoz i kretanje (Buckingham and Perello, 2019).

Politike usmjerene na bolju efikasnost sistema za upravljanje otpadom u BiH su dale prednost regionalnim deponijama i deponijama za više općina, u odnosu na općinske deponije. Ipak, zatvaranje općinskih odlagališta moglo bi negativno utjecati na romske zajednice koje se izdržavaju od sakupljanja i prodaje komponenti iz

otpada. Zato je važno u novim sistemima upravljanja otpadom unaprijediti uključenost u društvo kako bi se osigurala mogućnosti formalnog zapošljavanja u sektoru upravljanja otpadom onima koji su najviše pogođeni, kao i ženama. Zapravo, upravljanje otpadom širom Evrope još uvijek je sektor u kojem prevladavaju muškarci (OECD, 2019). Naročitu pažnju treba posvetiti Romkinjama, s obzirom da se one u najvećoj mjeri oslanjaju na postojeći sistem upravljanja otpadom u smislu osiguranja sredstava za život, a istovremeno im je uskraćena mogućnost zapošljavanja u sektoru otpada.

Različiti projekti usmjereni na modernizaciju upravljanja otpadom u susjednim državama EU namijenjeni su povećanju socijalne uključenosti u ovom sektoru. Projekat Njemačkog društva za međunarodnu saradnju (GIZ) za integraciju neformalnih „sakupljača otpada“ u formalne sistema upravljanja čvrstim otpadom u Srbiji je, na primjer, donio preporuku da se ozvaniče neformalni „sakupljači otpada“, te da se istovremeno lokalne vlasti stimulišu da sarađuju sa grupama „sakupljača otpada“ (GIZ, 2018). U Gruziji je Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD) integrisala perspektivu rodne ravnopravnosti u projekat upravljanja čvrstim otpadom. Jedan od ciljeva ovog projekta je bio pružanje podrške izradi politike jednakih mogućnosti za žene i muškarce na radnom mjestu i planiranje rodno usmjerenih informativnih kampanja, usmjerenih na promjenu ponašanja u zbrinjavanju otpada (EBRD, 2011).

Postoje još neke mjere iz rodne perspektive, koje bi mogle pomoći uvođenju poticaja za uključivanje žena u sistem upravljanja otpadom. Za početak, važno je uključiti žene u proces odlučivanja, kako u okviru institucija i privrednih subjekata koji planiraju i provode zbrinjavanje otpada, tako i putem javnih konsultacija (Buckingham and Perello, 2019). Rodno zasnovane kvote ili inicijative pozitivne diskriminacije⁹, također, mogu doprinijeti boljoj zastupljenosti žena na određenim poslovima, kao što su vozačice kamiona, inženjerke za upravljanje otpadom i administrativno osoblje (UNEP-IETC and GRID-Arendal, 2019). Neke općine u Srbiji i Kosovu su uvele rodno zasnovane kvote ili druge mjere, kao što su ciljane obuke, rodno odgovorno budžetiranje i pokazatelje koji

⁹ Napredak u ostvarivanju rodne ravnopravnosti je veoma usporen u cijelom svijetu, a kvote i inicijative pozitivne diskriminacije su najvažnije sredstvo za ubrzanje promjena, kako u političkom, tako i u poslovnom sektoru (Turan, 2015).

uvažavaju rodnu perspektivu, s ciljem boljeg uključivanja žena u sektor upravljanja otpadom (Bacanovic, 2011; GIZ, 2018b). Još jedan način za uklanjanje prepreka profesionalnom uključivanju žena u sektor upravljanja otpadom je osiguranje opreme kojom jednako mogu upravljati žene i muškarci (Buckingham and Perello, 2019). Prilikom realizacije mnogih od ovih mjera, također će biti važno uključivanje drugih grupa u nepovoljnom položaju u sektor upravljanja otpadom, kao što su Romi ili osobe sa invaliditetom.

Referentna literatura

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2019). *Dobrovoljni pregled. Program implementacije Programa 2030. i ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini*. Ujedinjene nacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo.

Bacanović, V. (2011). *Rodni aspekti i upravljanje otpadom. Uvođenje rodne perspektive u lokalne planove upravljanja otpadom*. Studija slučaja iz Srbije 2009-2011. GIZ, Beograd.

Bajrović, E. (2020). COVID otpad novo neriješeno pitanje Zapadnog Balkana. *Radio Slobodna Evropa*, 28 August 2020. <https://www.slobodnaevropa.org/a/covid-otpad-novo-ner%C5%A1eno-pitanje-zapadnog-balkana-/30805949.html>

Agencija za statistiku BiH (2018). *Bosna i Hercegovina: Javni prevoz i odlaganje komunalnog otpada*. Agencija za statistiku BiH, Sarajevo.

Buckingham, S. i Perello, M. (2019). *Urbane strategije za upravljanje otpadom u turističkim centrima. Dokument o integraciji rodne perspektive u urbanom planiranju: primjer upravljanja otpadom/ Urban Strategies for Waste Management in Tourist Cities. Paper on Gender Mainstreaming in Urban Planning: Case on Waste Management*. URBAN-WASTE – 690452 – D3.6. Urbani otpad, Brisel.

Đekić, I., Operta, S., Đulančić, N., Lorenzo, J. M., Barba, F. J., Đorđević, V. i Tomasevic, I. (2019). Količine, ugljični otisak i vjerovanja povezana sa otpadom hrane u Bosni i Hercegovini. Istraživanje i upravljanje otpadom Quantities, environmental footprints and beliefs associated with household food waste in Bosnia and Herzegovina. *Waste Management and Research*, 37(12). 1250–60. DOI: 10.1177/0734242X19873709.

Doychinov, N. S., Arnautovic, L., Bjelić, D., Silajdžić, I. i Ionkova, K. (2018). Pregled sektora čvrstog komunalnog otpada. *Municipal Solid Waste Management Sector Review*. Svjetska banka, Vašington, D.C. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/834281562138748942/municipal-solid-waste-management-sector-review-review-of-the-extended-producer-responsibility-in-bosnia-and-herzegovina-for-packaging-and-packaging-waste-and-weee>

EBRD (2011). *Integracija rodnih aspekata u projekte upravljanja otpadom. Mainstreaming gender in waste management projects*. <http://www.ebrd.com/news/2011/mainstreaming-gender-in-waste-management-projects.html>

Energetska zajednica. (2021). *Bosna and Hercegovina. Četvrti izvještaj o napretku prema Direktivi o energiji iz obnovljivih izvora 2009/28/EZ usvojen Odlukom Ministarskog vijeća savjeta 2012/04/MC*./ Fourth Progress Reports under Renewable Energy Directive 2009/28/EC as adapted by the Ministerial Council Decision 2012/04/MC-EnC. Energy Community. https://www.energy-community.org/implementation/Bosnia_Herzegovina/reporting.html

Evropska agencija za okoliš (2018a). *Upravljanje komunalnim otpadom/ Municipal Waste Management*. Bosna i Hercegovina. EEA, Kopenhagen.

Evropska agencija za okoliš (2018b). *Nejednaka izloženost i nejednaki utjecaji: Socijalna ugroženost od zagađenosti zraka, buke i ekstremnih temperatura u Evropi*. Unequal Exposure and Unequal Impacts: Social Vulnerability to Air Pollution, Noise and Extreme Temperatures in Europe. Evropska agencija za okoliš, Kopenhagen.

Evropski parlament (2008). *Direktiva 2008/98/EZ Evropskog parlamenta i Vijeća od 19. novembra 2008. o otpadu kojom se stavljaju van snage određene direktive*. Evropski parlament, Brisel.

Eurostat (2020). U EU se proizvede 492 kg komunalnog otpada po glavi stanovnika. *Eurostat. Vaš pristup evropskoj statistici/ Statistics*, 18. mart 2020. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/DDN-20200318-1>

GIZ (2018a). /Uključivanje neformalnih sakupljača otpada u sistem upravljanja otpadom u Srbiji. GIZ, Beograd.

GIZ (2018b). *Integracija rodnih aspekata u razvoj kapaciteta za upravljanje otpadom. Integrating Gender In Waste Management Capacity Development* | GIZ Gender. GIZ, Priština. https://gender-works.giz.de/wpfb-file/integrating_gender_in_waste_management_capacity_development-pdf/

Zavod za javno zdravstvo FBiH (2018). *Zdravstveno stanje stanovništva i zdravstvena zaštita u Federaciji Bosne i Hercegovine (na hrvatskom)*. Institute for Public Health FBiH, Sarajevo. <https://www.zzjzfbih.ba/wp-content/uploads/2020/01/Zdravstveno-stanje-stanovnistva-2018-hrvatski.pdf>

Ionkova, K. M. (2019). *Pregled sektora upravljanja čvrstim komunalnim otpadom. Strateški pravci i planiranje investicija do 2025./ Municipal Solid Waste Management Sector Review. Strategic Directions and Investment Planning up to 2025*. 138692. Svjetska banka, Vašington D.C. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/604171562139744120/argentina-education-for-a-more-productive-and-equitable-argentina-project>

Jensen, P. and Nielsen, C. W. (2001). /Reciklaža za sve: preduslovi za dizajniranje posuda kojima će se lako služiti osobe sa invaliditetom./ Recycling for all: preliminary criteria for the design of disability-friendly receptacles. *Waste Management & Research*, (6), 2001. Academic Press, Great Britain.

Kühling, J.-G. (2015). *Ubrzana procjena: Komponenta projekta Globalnog fonda o otpadu iz sektora zdravstva u Bosni i Hercegovini*. Serija ubrzanih procjena./ Rapid Assessment: Healthcare Waste Component of Global Fund Projects in Bosnia and Herzegovina. Rapid Assessment Series. UNDP. https://www.undp.org/content/dam/rbec/docs/UNDP%20Waste%20Management%20Bosnia-Herz_web.pdf

Mackie, A. i Haščić, I. (2018). *Distributivni aspekti kvaliteta i politika okoliša: mogućnosti za pojedince i domaćinstva./ The Distributional Aspects of Environmental Quality and Environmental Policies: Opportunities for Individuals and Households*. OECD, Pariz.

Ministarstvo za ljudska prav i izbjeglice BiH (2017). *Akcionni plan Bosne i Hercegovine za rješavanje problema roma i oblastima zapošljavanja, stambenog zbrinjavanja i zdravstvene zaštite*.

Muller, M. i Schienberg, A. (1997). /Rodni aspekti i upravljanje otpadom u urbanim sredinama. Predstavljeno na konferenciji i rodnim aspektima, tehnologiji i razvoju/ Gender and Urban Waste Management. Presented at the Gender, Technology and Development Conference, Amsterdam.

Nikoloski, Z. i Marnie, S. (2018). *Loše zdravstveno stanje među Romima na Zapadnom Balkanu. Novi dokazi o društvenim, ekonomskim i okolišnim faktorima zdravlja kod marginaliziranog romskog stanovništva/ Health Deprivation among Roma in the Western Balkans. New Evidence on the Social, Economic and Environmental Determinants of Health among Marginalised Roma Populations.* UNDP.

OECD (2019). /Rodno zasnovano zapošljavanje u sektorima vodosnabdijevanja, kanalizacije, upravljanja otpadom i djelatnostima sanacije./ Employment by gender in water supply, sewerage, waste management & remediation activities. OECD. Stat. https://stats.oecd.org/viewhtml.aspx?datasetcode=ALFS_EMP&lang=en#

Mrkić, D. (2020). U BiH su najviše Romi izloženi opasnostima koje nosi koronavirus. Portal Udar, 23 March 2020. <http://www.portal-udar.net/u-bih-su-najvise-romi-izlozeni-opasnostima-koje-nosi-koronavirus/>

Robayo-Abril, M. i Millán, N. (2019). *Ukidanje praksi isključivanja Roma u zemljama Zapadnog Balkana./ Breaking the Cycle of Roma Exclusion in the Western Balkans.* Svjetska banka, Vašington D.C.

Sarmiento dos Muchangos, L. i Vaughter, P. (2019). /Integracija rodne perspektive u obrazovne programe o otpadu. Programi: Idejni okvir. Urbana nauka/ Gender Mainstreaming in Waste Education Programs: A Conceptual Framework. *Urban Science*, 3(1). 29. DOI: 10.3390/urbansci3010029

SEI (2019). *Strategija 2020–24. Znanje za akciju.* Štokholmski institut za okoliš/životnu sredinu, Stockholm. <https://www.sei.org/wp-content/uploads/2019/11/sei-strategy-2020%E2%80%9324-report-web.pdf>

Sida (2017). *Dimenzije siromaštva idejnog okvira Sida-e/ Dimensions of Poverty Sida's Conceptual Framework.* Švedska agencija za međunarodni razvoj i saradnju, Štokholm, <https://publikationer.sida.se/English/publications/149106/dimensions-of-poverty-sidas-conceptual-framework>

Siladžić, I. (objavljivanje u toku). *Informacija o provođenju ankete o društveno-ekonomskim pitanjima sa reprezentativnom grupom Roma sakupljača otpada na deponiji u Brčkom.*

Strambo, C., Jahović, B. i Segnestam, L. (objavljivanje u toku). *Jačanje politike okoliša /životne sredine u BiH kroz integraciju perspektive rodne ravnopravnosti, društvene jednakosti i smanjenja siromaštva.* Štokholmski institut za okoliš, Štokholm.

TNS Political & Social (2014). *Stavovi građana Evrope o upravljanju otpadom i efikasnosti resursa. /Attitudes of Europeans towards Waste Management and Resource Efficiency.* Flash Eurobarometer, 388. Evropska unija.

Turan, G. (2015). /Zašto je uvođenje kvota korisno za rodnu ravnopravnost./ Why quotas work for gender equality. OECD Social and Welfare Issues. <https://www.oecd.org/social/quotas-gender-equality.htm>

UNDP (2010). *Ocjena doprinosa UNDP-a upravljanju okolišem usmjerenom na smanjenje siromaštva: Veza između okoliša i siromaštva./ Evaluation of UN DP Contribution to Environmental Management for Poverty Reduction: The Poverty-Environment Nexus.* UNDP, Njujork.

UNECE (2018). *Bosna i Hercegovina. Pregled stanja okoliša Treći pregled.* UNECE, Ženeva.

UNEP (2013). *Izveštaj o stanju okoliša u Bosni i Hercegovini za 2012.* Ministarstvo vanjske trgovine i ekonomskih odnosa Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

UNEP (2017). *Rodni aspekti i okoliš: paket instrumenata za pomoć osoblju UN u oblasti okoliša./ Gender and Environment: Support Kit for UN Environment Staff.* United Nations Environment Programme, New York. http://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/25348/Gender_Environment_Kit.pdf?sequence=1&isAllowed=y

UNEP-IETC i GRID-Arendal (2019). *Veza između rodnih aspekata i otpada. Iskustva iz Butana, Mongolije i Nepala./ Gender and Waste Nexus. Experiences from Bhutan, Mongolia and Nepal.* Program za okoliš/životnu sredinu Ujedinjenih nacija.

Vaccari, M. i Perteghella, A. (2016). /Povrat resursa iz otpada koji osiguravaju Romi na Balkanu: Studija slučaja iz Zavidovića (BiH)/ Resource recovery from waste by Roma in the Balkans: A case study from Zavidovici (BiH). *Upravljanje otpadom i istraživanje*, 34(9). 866–74. DOI: 10.1177/0734242X16652964

SZO (2019). *Zdravstvene nejednakosti prouzrokovane okolišnim faktorima./ Environmental Health Inequalities in Europe.* SZO. Ženeva.

SZO Regionalni ured za Evropu (2013). *Promocija fizičkih aktivnosti kod grupa u nepovoljnom položaju: načela za sažetak politike aktivnosti./ Physical Activity Promotion in Socially Disadvantaged Groups: Principles for Action Policy Summary.* SZO Regionalni ured za Evropu, Kopenhagen.

Svjetska banka (2020). *Globalni pokazatelji razvoja./ World Development Indicators.* Svjetska banka. <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

Zahvale

Autori se žele zahvaliti mnogim stručnjacima/ stručnjakinjama iz vladinih institucija, akademske zajednice i organizacija civilnog društva, koji/e su dali dragocjene savjete i mišljenja za ovaj sažetak u usmenoj formi ili pisanim komentarima.

